ਅਰਮਾਨ (ARMAAN)
(An International Multidisciplinary, Open Access
Peer-Reviewed & Indexed Research Journal)
Vol. 4 | Issue 2| Apr.-June 2026

ISSN: 2583-9446 (O)
Paper Id: ARMN040201
Available online at: www.armaan.org.in
DOI: https://doi.org/10.64119/armaan.vol.4.issue2.01

ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਗਲਪੀ ਨਾਇਕ: ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ('ਹੋਇਆ ਦੇਸ ਪਰਾਇਆ' ਨਾਵਲ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ)

Ajoke Punjab De Saroop Da Galpi Nayak: Saroop Singh ('Hoia Des Paraia' Novel De Sandarbh 'Ch)

ਡਾ. ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਖੀਵਾ (Dr. Labh Singh Kheeva)
ਸਾਬਕਾ ਡੀਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ (Former Dean & Professor)
ਗੁਰੂ ਕਾਸ਼ੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ (ਪੰਜਾਬ)-151302
Email ID: kheevals@gmail.com

ਡਾ. ਸੰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਮੁੰਡੇ (Dr. Sandeep Singh Munday)
ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ (Principal & Professor)
ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਕਾਲਜ, ਸੀ.ਸੀ. ਹੈਡ, ਸ੍ਰੀ ਗੰਗਾਨਗਰ (ਰਾਜ.)-335022
Email ID: sandeepmunday@gmail.com

ਸਾਰ (Abstract)

ਇਹ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਹੋਇਆ ਦੇਸ ਪਰਾਇਆ' (2024) ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗਲਪੀ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਚਾਰ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਜ਼ਮੀਨ, ਖੇਤੀ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ, ਇੱਕ ਅੱਧ-ਪੜ੍ਹਿਆ, ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਮੋਹ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਜੱਟ ਕਿਰਸਾਣ, ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਦੁਵੱਲੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਰੁੜ੍ਹਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣਾ ਲਗਭਗ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁਆ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਆਪਣੇ ਪੋਤੇ ਨੂੰ ਪਰਦੇਸ ਭੇਜ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਥਕਾਵਟ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ-ਵਿਗੜਦੀ ਖੇਤੀ ਤੇ ਕਿਰਸਾਣੀ ਦਾ ਸੰਕਟ (ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਟ੍ਰੈਕਟਰੀਕਰਨ, ਰਸਾਇਣਿਕ ਖੇਤੀ ਦੇ ਦੁਸ਼ਪ੍ਰਭਾਵ), ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਤਿਕੋਣੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ, ਪ੍ਰਵਾਸ (ਕੈਨੇਡਾ/ਵਿਦੇਸ਼) ਅਤੇ 'ਓਪਰਾਪਣ' ਦਾ ਵਿਅੰਗ, ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ, ਕਰਜ਼ਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਯੋਗਤਾ, ਔਰਤਾਂ (ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ, ਨਰਿੰਦਰ, ਮਾਇਆ) ਦੀ ਚੁੱਪ-ਸੂਝ ਅਤੇ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਹਾਵੀ-ਵਿਅੰਗ, ਅਤੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੇ 'ਵਹਿਮਾਂ' ਵਿਰੁੱਧ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਦੀ 'ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ'-ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਿਕ ਸ਼ੈਲੀ 'ਸੱਥ-ਚੇਤੇ', ਫਿਰਨੀ, ਡੇਅਰੀ ਤੇ ਗੁਰੂਘਰ ਦੇ ਸੰਵਾਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮੁੱਚੀ ਪਿੰਡ-ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਗੜਨ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ, ਖੋਜ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਅਰਧ-ਅਧਰੰਗ, ਗਵਾਚਿਤ ਤੇ ਬਿਖਰਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਗਲਪੀ ਨਾਇਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ (ਸਿਆਸੀ, ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ) ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਹੈ।

ਕੀਵਰਡ (Keyword): *ਕਿਰਸਾਣੀ ਸੰਕਟ, ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਨਸ਼ਾ, ਪਰਵਾਸ, ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ, ਕਰਜ਼ਾ, ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਚੁੱਪ, ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦ, ਆਧੁਨਿਕਤਾ।*

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਹੋਇਆ ਦੇਸ ਪਰਾਇਆ' (2024) ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਜ਼ਮੀਨ, ਖੇਤੀ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਘਣੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਇੱਕ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ- ਨੇਤਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਭਾਗ ਸਿੰਘ, ਖੜਕ ਸਿੰਘ, ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ, ਸੁਖਜੀਵਨ, ਕਰਮਪ੍ਰੀਤ, ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਪੋਤੇ ਇਸ਼ਪ੍ਰੀਤ ਤੱਕ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਂ 'ਹੋਇਆ ਦੇਸ਼ ਪਰਾਇਆ' ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ - ਉਹ ਦੇਸ਼ ਜੋ ਕਦੇ ਆਪਣਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਪਰਾਇਆ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਜਿਸ 'ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਪਰਾਇਆ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ; ਅਤੇ ਉਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਜੋ ਸਾਡੀ ਪਛਾਣ ਸੀ, ਉਹ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਇਸ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸੂਖਮ ਜੀਵਨ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ- ਇੱਕ ਅੱਧ-ਪੜ੍ਹਿਆ, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ-ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਮਾਣ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਜੱਟ ਕਿਰਸਾਣ।

ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ-ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ ਇੱਕ ਉੱਭਰਵਾਂ ਹਸਤਾਖ਼ਰ ਹੈ। ਚਾਰ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਅੱਠ ਨਾਵਲ, ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸੂਬਾਈ, ਕੌਮੀ ਤੇ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਸ਼ਿਲਪ-ਕਲਾ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਜਮਾਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੇਸ਼ੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਲੇਖਕ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਗਲਪ-ਚੇਤਨਾ ਆਪਣੇ ਪੇਂਡੂ ਪਿਛੋਕੜ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਪ੍ਰਵਾਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹੀ ਉਸ ਦੀ ਗਲਪ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਲਿੰਗ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਵਡੱਤਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਵਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਉਲਝਣਾਂ ਦਾ ਕਾਮਲ ਸਿਰਜਕ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੂਲਵਾਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿ

 Received: 01 May 2026 Accepted: 31 May 2026 Published: 05 June 2026

ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰ-ਦਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਬਣਾ ਕੇ ਉਹ ਕਈ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਹੋਇਆ ਦੇਸ਼ ਪਰਾਇਆ' ਉਸ ਦੀ ਇਸੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਹਥਲੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਗਲਪ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਿਰਫ਼ ਹੁਣ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਉਂਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੋਂ ਅਸਲ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ:

"ਸਰੂਪੇ ਲਈ ਅੱਜ ਇਹ ਪਿੰਡ ਸੁੰਨਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਰੌਣਕ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਇਥੋਂ ਉਡ ਜਾਣਾ ਲੋਚਦਾ। ਇਸ ਧਰਤੀ ਵੱਲ ਕਿਸੇ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੇ ਅੱਡੀਆਂ ਚੁੱਕੀ ਸੱਤ ਸਮੰਦਰੋਂ ਪਾਰ ਵੇਖਦੇ।" [1]

ਇਹ ਸੁੰਨਾਪਨ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਹਰੀ ਨਹੀਂ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਵੀ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ, ਖੂਹ, ਟੋਭੇ, ਸਾਰੇ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਸ ਸੁੰਨੇਪਣ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਇੰਝ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ:

"ਹੁਣ ਉਹ ਦੇਸੀ ਅੱਕ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ। ਦੇਰ ਸਵੇਰ ਕਿਸੇ ਘਰ ਨੂੰ ਜਿੰਦਰਾ ਲੱਗਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਅਰਸੇ ਬਾਅਦ ਇਕ ਹੋਰ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ 'ਭਈਏ' ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਕੇ ਮਾਲਕ ਆਪ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਉਡਾਰੀ ਭਰਦਾ ਹੈ।" [2]

ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗਲਪੀ ਸਰੂਪ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮੂਹਿਕ ਪਛਾਣ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਸੂਫ਼ੀ-ਵੈਰਾਗੀ, ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲ ਜੱਟ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗਾਤਮਿਕ ਟਿੱਚਰਬਾਜ਼ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਦੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਇੱਕ ਮਾਯੂਸ ਪਿਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ: ਕਦੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਦੀ ਫਿਰਨੀ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲੀ ਸ਼ਾਮਲਾਤ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਦੇ ਡੇਅਰੀ ਵਿੱਚ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਖੇਤੀ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਬਾਰੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਪਾਤਰ ਹੈ ਜੋ ਪੋਤੇ ਦੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਭੇਜਣ ਵਾਸਤੇ ਬੈਂਕਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਕੱਟਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਲਤ ਦੇ ਅਸਹਿ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀਂ ਕਚੀਚੀਆਂ ਵੱਟਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਦਾ ਬਦਲਦਾ ਸਰੂਪ ਮਹਿਜ਼ ਇੱਕ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਸਮੁੱਚੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪਤਨ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਹੈ। ਨੇਤਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਰਮਪ੍ਰੀਤ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਰਵਾਇਤੀ ਖੇਤੀ ਦੀ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ਾਰੂ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਵੱਲ ਵਧਣ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਖੇਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਢਿੱਡ ਭਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਪੂਰਨ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਖੇਤੀ ਬਲਦਾਂ ਦੀਆਂ ਘੁੰਗਰਾਲਾਂ ਅਤੇ ਖੂਹਾਂ ਦੀਆਂ ਟਿੰਡਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਖੇਤੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਦੀ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਸੀ। ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਮਹਿੰਗੇ ਬੀਜਾਂ ਲਈ ਕੰਪਨੀਆਂ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਅੱਡਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀਆਂ ਖਾਦਾਂ ਲਈ ਬੈਂਕਾਂ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ੇ ਲੈਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਰੂੜੀ ਦੀ ਖਾਦ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਧਰਤੀ ਦੀ ਹਿੱਕ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੀ ਖੇਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ:

"ਸਾਰੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਖੇਤੀ ਵਿਚੋਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਨਮਕ, ਮਾਚਸ ਵਰਗੀਆਂ ਕੁਝ ਵਸਤੂਆਂ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਬਜ਼ਾਰ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ। ਮਾਚਸ ਦੇ ਸਰਫੇ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਅੱਗ ਦੱਬ ਲੈਂਦੀਆਂ। ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਜਾਂ ਹਾਰੇ ਵਿਚ ਸਦਾ ਮੱਘਦਾ ਗੋਹਾ ਭੁੱਬਲ ਹੇਠ ਦੱਬਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਬੁਝ ਜਾਂਦਾ, ਗਵਾਂਢਣ ਤੋਂ 'ਅੱਗ' ਮੰਗਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਆਮ ਸੀ । ਲੂਣ ਦੀ ਖੂਬ ਬੱਚਤ ਕਰਦੀਆਂ। ਇਸ ਨੂੰ ਖਿਲਰਨ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਨਿੱਕੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦੀਆਂ ਇਹ ਭਰਮ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਕਿ ਜੇ ਨਮਕ ਖਿੰਡ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਚੁਗਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੀ ਸਬਰ ਸੁਕਰ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂਦੇ ਸਰੂਪਾ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਵੀ ਕਿੰਨਾ ਅਰਸਾ ਕੰਜੂਸੀ ਵਾਲੀ ਖੇਤੀ ਸਦਕਾ ਚੰਗਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ।" [3]

ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ 'ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ' ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਸੁਪਨੇ ਵਾਂਗ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਤਾਂ 'ਚਮਤਕਾਰ' ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖੇਤੀ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਪਾਤਰ ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਗਵਾਹ ਅਤੇ ਪੀੜਤ ਦੋਵੇਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਲਦਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਟਰੈਕਟਰਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ, ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ, ਸਗੋਂ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਸੋਚ ਵੀ ਬਦਲ ਗਈ। ਲਗਾਤਾਰ ਵਧ ਰਹੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਨੇ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਪੰਡ ਹੇਠ ਦੱਬ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੁਖਜੀਵਨ ਵਰਗੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਟਰੈਕਟਰ ਹੁਣ ਖੇਤੀ ਦਾ ਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵੱਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਿਆ:

"ਟਰੈਕਟਰ ਘਰ ਆ ਗਿਆ। ਕੰਪਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਸੁਖਜੀਵਨ ਨੇ ਨਜ਼ਰਵੱਟੂ ਵਜੋਂ ਕਾਲਾ ਰਿੱਬਨ ਇਸ ਦੇ ਇੰਜਣ ਅੱਗੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ।" [4]

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਨਵੀਂ ਖੇਤੀ ਨੂੰ 'ਬਾਜ਼ਾਰੂ ਗ਼ੁਲਾਮੀ' ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਮਸ਼ੀਨੀ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨ ਨੇ ਕਦੇ 'ਚਮਤਕਾਰ' ਸਮਝਿਆ ਸੀ, ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੈਂਕਾਂ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਵਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਅੰਗਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਇਸ ਉਜਾੜੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਪੁਰਾਣੀ ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਗੁਆ ਕੇ ਕਿਸਾਨ ਨਵੀਂ ਖੇਤੀ ਦੀ ਭਟਕਣ ਵਿੱਚ ਉਲਝ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਇੱਕ ਨਿੱਜੀ ਬੁਰਾਈ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਫੈਲਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਨਾਮੁਰਾਦ ਬਿਮਾਰੀ ਵਜੋਂ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਇੱਕ 'ਵਿਯੋਗ ਰੋਗ' ਵਜੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ-ਵਿਯੋਗ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਭੁਲਾਉਣ ਲਈ ਧਤੂਰੇ ਵਰਗੇ ਘਾਤਕ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਮਲ ਬਾਰੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ:

"ਲੋਕ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ, ਉਹ ਧਤੂਰੇ ਦੀ ਸਾਬਤ ਫਿੰਡ ਖਾ ਜਾਂਦਾ। ਸੱਪ ਲੜੇ ਦਾ

ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਨਾ ਚੜ੍ਹਦਾ।" [5]

ਸਰੂਪਾ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਦੇ ਇਸ ਅਮਲ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰੰਗਤ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਉਹ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ ਵਿਰਾਸਤ ਸੀ ਜੋ ਅਗਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਰਾਹ ਬਣ ਗਈ। ਸੁਖਜੀਵਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਇਹ ਨਸ਼ਾ ਸ਼ਰਾਬ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ 'ਚਿੱਟੇ' (ਹੀਰੋਇਨ) ਵਰਗੇ ਭਿਆਨਕ ਮੋੜ 'ਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰੂਪਾ ਪਛਤਾਉਂਦਾ ਹੈ:

"ਸਾਡਾ ਕਸੂਰ ਕੀ ਹੈ? ਸਾਡੀ ਹਾਲਤ ਸੁਧਰਦੀ ਕਿਉਂ ਨੀ ? ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ, ਫ਼ੈਕਟਰੀਆਂ ਆਲੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨੀਂ ਪੀਂਦੇ? ਐਹ ਆਪਣੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਕੀ ਫੌਰਨ ਤੋਂ ਐਕਸਪੋਰਟ ਕੀਤੀਆਂ ਵਾਈਨ-ਵਿਸਕੀਆਂ ਨੀਂ ਡੁਲਸਦੇ? ਕੀ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਬਦੇਸ਼ਾਂ 'ਚ ਬਿਜ਼ਨੱਸ ਨਹੀਂ ?" [6]

ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਘਰ, ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਅਟੁੱਟ ਤੇ ਤਿਕੋਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸਰੂਪਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਕਦੇ ਨਸ਼ੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਇਸੇ ਕੋਹੜ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਨਸ਼ਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਾਲਦਾ, ਸਗੋਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਜਾਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਡਾਕਟਰ ਕੇ.ਕੇ. ਵਰਗੇ ਲੋਕ, ਜੋ ਨਸ਼ਾ-ਛੁਡਾਊ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਨਕਲੀ ਇਲਾਜ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ੇੜੀਆਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹੋਰ ਵੀ ਭੈੜੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੂਪੇ ਦਾ ਆਪਣੀ ਬੇਵਸੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਠੱਗ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਕੱਟਣਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਅਤੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਸ ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਹੀਲਾ ਵਰਤਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁਝ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ 'ਉੱਡ ਜਾਣਾ' ਅਰਥਾਤ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਡੂੰਘਾਈ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਵਾਸ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਤੱਕ ਦਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਫ਼ਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਸਾਂਝ ਤੋਂ ਟੁੱਟਣ ਦੀ ਇੱਕ ਦੁਖਦਾਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਉੱਡ ਜਾਣ ਲਈ ਬੇਤਾਬ ਹੈ। ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਛਿੱਟਾ ਪੰਜਘਰੀਆ ਇਸ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਜੋ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਅਫ਼ਸਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾ ਕੇ ਭੇਡਾਂ-ਬੱਕਰੀਆਂ ਚਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪੈਨਸ਼ਨ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵਧੀਆ ਨੌਕਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਤਾਂ ਲਗਭਗ ਹਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੋਈ-ਨ-ਕੋਈ ਜਵਾਨ 'ਉੱਡ' ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਦੇਸ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਘਰਾਂ, ਕਿੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ 'ਓਪਰਾਪਣ' ਦੀ ਚੋਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀ। ਇਸ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਛਿੰਦਾ ਖ਼ੁਦ ਮੰਨਦਾ ਹੈ:

"ਏਥੇ ਸਾਡੇ ਆਲ਼ੇ-ਦੁਆਲ਼ੇ ਅਪਣੱਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ਼ ਨਾ ਮਿਲਣ-ਵਰਤਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇਪਣ ਦੀ ਜਿਵੇਂ ਦੁਆਲ਼ੇ ਚਾਦਰ ਲਪੇਟੀ ਹੋਵੇ। ਓਥੇ ਚਾਲ਼ੀ ਸਾਲ ਗੁਜਾਰ ਕੇ ਵੀ ਓਪਰਾਪਣ ਬੰਦੇ ਦਾ ਖਹਿੜਾ ਨੀਂ ਛੱਡਦਾ।" [7]

ਨਾਵਲ ਦਾ ਗਲਪੀ ਨਾਇਕ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪੋਤੇ ਇਸ਼ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਭੇਜਣ ਲਈ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹਨ: ਇੱਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਦਲਦਲ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ। ਸਰੂਪਾ ਆਪਣੇ ਪੋਤੇ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਕੋਲ ਹੱਥ ਅੱਡਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਹੀਲਾ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਛਿੱਟਾ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ ਪ੍ਰਤੀ ਬਚੀ ਹੋਈ ਮੋਹ-ਮੁਹੱਬਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਪੂਰੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਸੁਖਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਇਆ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਦੁਵੱਲੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਰੂਪਾ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਮਹਿਜ਼ ਇੱਕ ਘਰੇਲੂ ਦੁਖਾਂਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਵਿੱਚ ਆਏ ਵਿਸ਼ਾਲ ਆਰਥਿਕ ਵਿਗਾੜ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਸਰੂਪਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤ ਜੀ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰਤਾ, ਬਲਦਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਨਵੇਂ ਬੀਜਾਂ, ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਦਾਂ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਨੇ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਮੰਡੀ, ਕੰਪਨੀਆਂ ਅਤੇ ਬੈਂਕਾਂ ਦਾ ਮੁਹਤਾਜ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਆੜ੍ਹਤੀਆ ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਲਾਲਚੀ ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੀਡਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿੱਥੇ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਵਿਆਜਾਂ ਅਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਸਿਰਫ਼ ਖੇਤਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੇ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਖੋਰਾ ਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਹ ਆਰਥਿਕ ਨਿਘਾਰ ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਰੂਪਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੁਖਜੀਵਨ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਉਲਝਦੇ ਹਨ। ਸਰੂਪਾ ਜਿੱਥੇ ਰਵਾਇਤੀ ਸੁਰੱਖਿਆ (ਬੈਂਕ ਫਿਕਸ ਡਿਪਾਜ਼ਿਟ) ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸੁਖਜੀਵਨ ਵੱਧ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਲਾਲਚਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆੜ੍ਹਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਵੱਧ ਵਿਆਜ ਦੇ ਸਬਜ਼ਬਾਗ ਸੁਖਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਨਿਗਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਠੱਗੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਲਖਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਲੋਕ ਸੁਖਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੱਧ ਵਿਆਜ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

"ਫਸਲਬਾੜੀ ਸਹੁਰੀ ਦਾ ਕਿਆ ਇਤਬਾਰ! ਘਰ ਆਈਓਂ ਜਾਣੀਏਂ।" [8]

ਨਾਵਲ ਸਰਕਾਰੀ ਅਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜੇ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰੂਪਾ ਬੈਂਕ ਅਫ਼ਸਰ ਅਤੇ ਆੜ੍ਹਤੀਏ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਕਿਸਾਨ ਕਰਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਚਦੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਕਰਜ਼ੇ 'ਤੇ 'ਤਰੱਕੀ' ਕਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਸਰੂਪਾ ਖ਼ੁਦ ਇਸ ਕੌੜੇ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ:

"ਫੇਰ ਕੁਦਰਤ ਆਪੇ ਕੋਈ ਰਾਹ ਲੱਭੂ। ਜਦ ਫੋੜਾ ਟੱਸ-ਟੱਸ ਕਰਦਾ ਫਿੱਸ ਜੂ, ਸਾਰਾ ਗੰਦ ਆਪੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣੈ, ਅਮਲਾ ਸਿਆਂ।" [9]

ਨਾਵਲ 'ਹੋਇਆ ਦੇਸ਼ ਪਰਾਇਆ' ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ, ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ, ਨਰਿੰਦਰ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਵਰਗੇ ਪਾਤਰ ਨਾਵਲ ਦੀ ਉਹ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰੀੜ੍ਹ ਹਨ, ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲੀ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ 'ਘਰ ਦੀ ਮੂਕ ਆਤਮਾ' ਵਜੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੂਝਵਾਨ ਹਸਤੀਆਂ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ ਵਰਗੀ ਪਾਤਰ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸਰੂਪਾ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਫ਼ਲਸਫ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਘਰੇਲੂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਨਸ਼ੇੜੀ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਨੂੰਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੁਗ਼ਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜਜ਼ਬ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਵੇਲੇ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਤਿਮ ਫ਼ੈਸਲਾ ਮਰਦ ਦੀ ਮੋਹਰ ਹੇਠ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸੀਮਤ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਨਰਿੰਦਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਇਸ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਪੀੜਤ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਵੀ। ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਪਤੀ ਦੇ ਨਸ਼ੇੜੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਘਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਰਮਪ੍ਰੀਤ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਦੀ ਹੈ। ਸਰੂਪਾ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ 'ਤੇ ਮਾਣ ਹੈ, ਪਰ ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ, ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਗ਼ੁੱਸੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਹਨਿਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੁੱਖ ਝੱਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ 'ਚੁੱਪ' ਮਹਿਜ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀਗਤ ਆਦਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਘਰ ਦਾ ਗੱਡਾ ਤਾਂ ਖਿੱਚਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਚੁੱਪ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲਿੰਗ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਇੱਕ ਡੂੰਘੀ ਅਤੇ ਉਦਾਸ ਮਹਾਂਗਾਥਾ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਨਰਿੰਦਰ ਦੀ ਚੁੱਪ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਾਰੇ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

"ਪੱਤੇ ਵਾਂਗ ਕੰਬਦੀ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਫੜੀ, ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੀ ਫੋਟੋ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਜੋੜਦੀ ਪਤਨੀ ਸਰੂਪੇ ਨੂੰ ਦੇਹਲੀ ਵੜਦਿਆਂ ਮੋੜ ਦਿੰਦੀ। ਨੂੰਹ ਨਰਿੰਦਰ ਦੀ ਰੋਊਂ-ਰੋਊਂ ਕਰਦੀ ਸੂਰਤ ਸੱਸ-ਸਹੁਰੇ ਤੋਂ ਵੇਖੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ।" [10]

ਨਾਵਲ ਦਾ ਵੱਡਾ ਵਿਅੰਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਮਰਦ ਪਾਤਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗ਼ੁੱਸੇ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਬਹਿਸਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਔਰਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਠਨ ਰਾਹਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਰਿੰਦਰ ਅਤੇ ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ ਵਰਗੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਅਕਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਕੀਮਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇ ਕੇ ਚੁਕਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਔਰਤਾਂ ਘਰ ਨੂੰ ਟੁੱਟਣ ਤੋਂ ਤਾਂ ਬਚਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਪਿਤਰੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਦਬ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਇਨਸਾਨ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਦਲਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਢਾਲਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਚਾਲਾਕ ਨੀਤੀਵਾਨ ਵੀ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ 'ਵਹਿਮਾਂ' ਅਤੇ ਰੀਤਾਂ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ 'ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ' ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣ ਦੀ ਕਲਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਵੇਲੇ ਦੀ 'ਮੀਟਰ-ਰੀਡਰ' ਵਾਲੀ ਚਾਲ ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ 'ਬਿਜਲੀ ਵਾਲਾ' ਬਣ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮੰਗੇਤਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੇਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਵਡੇਰਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਰੋਮਾਂਸ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਲਈ ਨਵੀਂਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਲੜਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਸੁਚੇਤ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ:

"... ਮੀਟਰ ਰੀਡਰ ਵਾਲੀ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੇ ਮੰਗਣੇ ਤੇ ਵਿਆਹ ਵਿਚਕਾਰ ਡੇਢ ਸਾਲ ਦਾ ਵਕਫ਼ਾ ਬਿਤਾਉਣਾ ਹੁਣ ਹੋਰ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਮੰਗੇਤਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਵੇਖ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਝਾਕਾ ਲੈਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਮਚਲਦਾ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਸੰਗਰਾਂਦ ਵਾਲੇ ਦਿਹਾੜੇ ਉਹ ਛਿੰਦੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਝਾੜ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਥੇ ਜੀਤਾਂ ਵੀ ਆਈ ਹੋਵੇ ! ਪਰ ਗੇੜਾ ਖ਼ਾਲੀ ਗਿਆ।" [11]

ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ 'ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਵਹਿਮ' ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਪਾਤਰ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਹਰ ਪਾਤਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਤੱਕ, ਹਰ ਕੋਈ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਖੇਤੀ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਲੈਅ ਵਿੱਚੋਂ ਲੱਭਦੇ ਸਨ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਬਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਹੈ ਕਿ:

"ਜੇ ਹਲਟ ਦਾ ਕੁੱਤਾ ਇਕ ਸਾਰ 'ਟਿੱਕ ਟਿੱਕ' ਖੜਕਦਾ ਰਹੇ, ਖੂਹ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਬਥੇਰੀ ਸੇਂਜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਬੌਲ਼ਦਾਂ ਦੇ ਬਾਹਲ਼ੀਆਂ ਆਰਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਗਊ ਦੇ ਜਾਇਆਂ ਨੂੰ ਭਜਾ-ਨਠਾ ਕੇ, ਦੀਪੜਾਂ ਪਵਾ ਕੇ, ਕੁਛ ਨ੍ਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਹਿੱਲਦੀ ਮਾਹਲ ਦੀਆਂ ਅੱਧ ਭਰੀਆਂ ਟਿੰਡਾਂ ਪਾੜਛੇ ਦੇ ਐਧਰ ਓਧਰ ਈ ਛਲਕੀ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਪਾਣੀ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਮੁੜ ਖੂਹ 'ਚ ਜਾ ਪੈਂਦਾ।" [12]

ਸਰੂਪਾ ਮਹਿਜ਼ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝਿਆ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਵਕਤ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਪਛਾਣ ਕੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਘੜਨ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਸਿਆਣਪ ਉਦੋਂ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੋਤੇ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਪੁਰਾਣੀ ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਵਰਗੇ 'ਮੋਹ-ਜਾਲ' ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਝਟਕੇ ਵਿੱਚ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਕੌੜੀ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੇ ਕਦੇ ਮਾਣ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਹੁਣ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਾਤਰ ਇੱਕ ਅਤਿ ਦੁਖਦਾਈ ਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਮੋੜ 'ਤੇ ਆ ਖੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਧਰੰਗ ਵਰਗੀ ਨਕਾਰਾ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਸ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਮੱਠਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਖੇਤੀ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ

ਕਰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਹਾਲਾਤਾਂ 'ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਤਿੱਖਾ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਝੰਜੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਪੂਰੀ ਉਮਰ ਪੁਰਾਤਨ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਨਵੀਂਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਜਿਊਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਬੇਵਸੀ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਬੇਵਸੀ ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ। ਸਰੂਪਾ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੱਡਾ ਸਬਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗਤੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਨਵੀਂਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਅਕਸਰ ਬੇਮਾਅਨਾ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਦੌਰ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਸਿਰਫ਼ ਵਕਤ ਦੇ ਰਹਿਮੋ-ਕਰਮ 'ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 'ਹੋਇਆ ਦੇਸ਼ ਪਰਾਇਆ' ਨਾਵਲ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇੱਕ ਔਸਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਜੱਟ-ਕਿਰਸਾਣ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਰੂਰ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਵਿਗੜੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਗਲਪੀ ਨਾਇਕ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਿਆਣੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ 'ਪੁਰਾਣੀ' ਸੋਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਗੜ ਰਹੀ ਆਰਥਿਕਤਾ, ਲੁਟੇਰੀ ਸਿਆਸਤ ਅਤੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਕਥਾ-ਬਿਰਤਾਂਤ 'ਅੰਤਿਕਾ' ਸਿਰਲੇਖ ਤਹਿਤ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇੱਛਿਤ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਦਖ਼ਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਗਲਪੀ ਬਿੰਬ ਦਾ ਭੰਗਣ ਕਰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਸਤੂ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖ਼ਰੀ ਇਹ ਭਾਵਪੂਰਤ ਕਥਨ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਨ:

> *"ਪਿੰਡ ਦੀ ਫਿਰਨੀ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਟਰਾਲੀ ਨਾਲ ਨਰੜੇ, ਕਾਲੀਏ ਕਲਯੁਗੀ ਨੂੰ ਨਵਾਂ-ਨਵਾਂ ਡੀ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਬਣਿਆ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ 'ਥਾਣੇਦਾਰ' ਛੁੜਵਾ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ।"*[13]

ਭਾਵੇਂ ਨਾਵਲ ਦੀ 'ਅੰਤਿਕਾ' ਵਿੱਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਗੰਧਲ ਨੂੰ ਸਾਫ਼' ਕਰਨ ਲਈ ਸਟੇਟ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇੱਥੇ ਸਰਪੰਚ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਇਕ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰਨ ਦੀ ਝਲਕ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਇਕਤਵ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਦੁਜੈਲਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਸਰਪੰਚ ਤਾਂ ਖ਼ੁਦ ਸਟੇਟ-ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪੁਰਜ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਹੀ ਉਹ ਅਸਲ ਗਲਪੀ ਨਾਇਕ ਹੈ, ਜੋ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਸੱਚੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰੂਪਾ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਹਾਰ ਜਾਂ ਜਿੱਤ ਦੇ ਪੈਮਾਨਿਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਾਪਦਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਅੰਤਲੇ ਸਾਹਾਂ ਤੱਕ ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸੱਚ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਬਦਲਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ, ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਖਿਸਕਦੇ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰਦੇ ਉਸ ਦੇ ਪੋਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅਸਲ 'ਦੇਸ਼' ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਮਿੱਟੀ, ਪੁਰਾਣੇ ਖੂਹ ਅਤੇ ਕਸਕਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਇਸ ਪਰਾਏ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਸ ਦੁਖਾਂਤਕ ਮੋੜ ਦੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਆਪਣਾ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਭ ਕੁਝ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ 'ਪਰਾਇਆ' ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆ

1. *ਬਿਲਿੰਗ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ (2024), ਹੋਇਆ ਦੇਸ ਪਰਾਇਆ (ਨਾਵਲ), ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ: 7*
2. *-ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 7*
3. *-ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 22*
4. *-ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 25*
5. *-ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 38*
6. *-ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 127*
7. *-ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 122*
8. *-ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 93*
9. *-ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 115*
10. *-ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 15*
11. *-ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 85*
12. *-ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 23*
13. *-ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 31*

Cite this Article-

ਡਾ. ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਖੀਵਾ (Dr. Labh Singh Kheeva) & ਡਾ. ਸੰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਮੁੰਡੇ (Dr. Sandeep Singh Munday), ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਗਲਪੀ ਨਾਇਕ: ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ('ਹੋਇਆ ਦੇਸ ਪਰਾਇਆ' ਨਾਵਲ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ) Ajoke Punjab De Saroop Da Galpi Nayak: Saroop Singh ('Hoia Des Paraia' Novel De Sandarbh 'Ch), ਅਰਮਾਨ (ARMAAN), ISSN: 2583-9446 (O), Volume- 4, Issue-2, April-June 2026, Page: 01-05

Journal URL: www.armaan.org.in

DOI: https://doi.org/10.64119/armaan.vol.4.issue2.01

This article is an open access article published under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY-NC 4.0) license. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/